

Bohuslav Litera

CESTA NA VÝSLUNÍ

Zahraníční politika Sovětského svazu

1917-1945

edice **bod**

Bohuslav Litera

CESTA NA VÝSLUNÍ

**Zahraniční politika Sovětského svazu
1917-1945**

DOKOŘÁN

Bohuslav Litera

CESTA NA VÝSLUNÍ

Zahraniční politika Sovětského svazu 1917-1945

© Bohuslav Litera, 2015

Illustrations © archiv autora, 2015

Maps © Dokořán, 2015

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této publikace nesmí být rozmnožována a rozšiřována jakýmkoli způsobem bez předchozího písemného svolení nakladatele.

Druhé vydání (první elektronické).

Odpovědná redaktorka Klára Soukupová.

Recenzovali doc. PhDr. Jan Eichler, CSc., PhDr. Emil Voráček, DrSc.

Obálka (s použitím sovětského plakátu s tématem válečného spojení), grafická úprava a konverze do elektronické verze Miloš Jirsa.

Vydalo v roce 2015 nakladatelství Dokořán, s. r. o., Holečková 9, Praha 5,

dokoran@dokoran.cz, <http://www.dokoran.cz>

jako svou 799. publikaci (208. elektronická).

ISBN 978-80-7363-739-2

Historia magistra vitae.
Marcus Tullius Cicero

Historie světa je souhrn události, kterým se bylo možno vyhnout.
Bertrand Russell

*Někdy váhám nad tím, jestli svět řídí chytráci, kteří si s námi hrají,
nebo imbecilové, kteří to myslí vážně.*
Mark Twain

Tuto knihu věnuji památce rodičů,
Bohumily a Vojtěcha Literových,
stejně jako dceři Šárce, synovi Lukášovi
a jejich rodinám.

Obsah

Úvod	9
Východiska: ideologie a realita.....	15
1. Říjnová revoluce, Nová ekonomická politika a hledání cest z izolace, 1917–1928	23
Dědictví minulosti	23
Brest Litevský: Jednání o mír	26
Formování lidového komisariátu zahraničních záležitostí	36
Pařížská mírová konference a Rusko	40
NEP a zahraniční politika.....	45
Janov a průlom v Rapallu	50
Střídaté úspěchy	55
Čínská karta. Epizoda s velkými důsledky.....	57
Válečná hrozba	65
2. Zahraniční politika Moskvy v turbulentním světě, 1928–1939	71
Velká hospodářská krize, Německo a Sovětský svaz	73
Dálnovýchodní krize.....	78
Moskva a Československo.....	80
Revize zahraničněpolitické linie, politika kolektivní bezpečnosti	82
Politika kolektivní bezpečnosti a lidových front	88
Moskevské procesy, velký teror	93
Mnichovská krize	96
Na rozcestí: jaro–léto 1939	101
Dálnovýchodní válečný problém.....	105
Neplodná trojstranná jednání	106
Rozhovory s Hitlerem.....	110
3. Spojenectví s Hitlerem, 1939–1941	121
Násilná transformace nových území.....	127
Od spolupráce k válce	130
4. Válečná protifašistická koalice, 1941–1943	143
Ve spojenectví proti nepříteli	143
Formování spojenectví.....	148
Válka a Lend-Lease	155

Uzavření spojeneckých dohod.....	158
Moskva a emigrační vlády v Londýně	166
Polsko-sovětské válečné vztahy ve znamení napětí	167
Definitivní zlom.....	174
K novým začátkům? Československo-sovětské vztahy 1941–1943	176
Výstavba československé vojenské jednotky v SSSR.....	180
Moskva a československo-polská jednání o konfederaci	186
Prosinec 1943, moskevská jednání E. Beneše	192
Politika Moskvy vůči zemím střední Evropy za války	201
5. Protifašistická koalice, od Teheránu k Postupimi	205
První konference Velké trojky	205
Konference v Teheránu.....	208
Varšavské povstání.....	215
Příprava poválečného uspořádání světa. Konference v Jaltě	226
Československo-sovětské vztahy: secese Podkarpatské Rusi	236
Formulování sovětské poválečné politiky vůči střední a východní Evropě.....	241
Signály blížící se studené války	242
Znepokojení a dočasné zklidnění	245
Vsuvka: K programu Lend-Lease	249
Napjaté jaro 1945.....	250
Složitá cesta k Postupimi	252
Závěr.....	264
Poznámky.....	270
Summary	299
Seznam pramenů a literatury	303
Seznam zkratek	312
Jmenný rejstřík.....	313

Úvod

Po první světové válce a po občanské válce v Rusku, která na ni bezprostředně časově navazovala, se zahraničněpoliticky naprosto izolované sovětské Rusko, jehož noví vládcí v něm hodlali vybudovat zcela novou, beztřídní společnost, stalo po Spojených státech druhou světovou velmocí, která sice trpěla řadou velkých deficitů, zvláště ekonomických, avšak jednalo se o mocnost, jež se Spojenci následně porazila nacistické Německo a státy Osy. Válečná tažení přivedla její vojska hluboko do střední Evropy a na Balkánský poloostrov, do oblastí, jež v následujících desetiletích hluboce ovlivňovala, a postupně spoluvytvářela vývoj celého světa. Cesta, kterou se ubírala sovětská zahraniční politika v období od října 1917 do konce druhé světové války, kdy s podporou rostoucí ekonomické a vojenské moci dosáhla tohoto postavení, byla ovšem velice složitá, plná zlomů a radikálních obrátů, z nichž některé vyvolávaly a budou i nadále vyvolávat silné emoce a diskuse.

Pokud povedeme přímou příčinnou linii mezi první světovou válkou, zhroucením carského samoděržaví v Rusku v únoru 1917 a s dalším vývojem, můžeme dojít k závěru, že nepřímo vlastně způsobila Říjnovou revoluci roku 1917, v níž se chopila moci bolševická strana, tehdy ještě Sociálně demokratická dělnická strana Ruska (bolševiků), která v krátké době radikálně změnila celé Rusko a totéž hodlala učinit s jeho zahraniční politikou. Mocnost, která otevřeně prosazovala revoluční ideologii, různými způsoby ovlivňovala vnitropolitické systémy v řadě zemí tím, že působila na štěpení sociálnědemokratických a socialistických stran a z levých křídel formovala komunistické strany, které později více než dvě desetiletí řídila. Mezinárodněpolitická scéna jí byla zprvu téměř uzavřena a sovětské Rusko zůstávalo silně izolované. Avšak již ve 30. letech byl Sovětský svaz přijímaným členem mezinárodního společenství, byť spíše s nutností, a o několik roků později se za druhé světové války změnil ve velmi ceněného, i když opět stále podezříváného spojence.

Západní mocnosti měly tendenci považovat Rusko za orientální despocii a jejich obavy z ní se táhly do staletí vzdálené minulosti. Pro Evropany bylo příliš neznámé a nepředvídatelně rozlehlé, s neobvyklými zvyky a chováním. Současně však od doby, kdy začalo v 17. či 18. století stále výrazněji zasahovat do evropských záležitostí, bylo naopak v jistém ohledu až příliš blízké. Ostatně sanitní kordon vytvořený po první světové válce byl podle britského ministra zahraničních věcí lorda Curzona projektován proto, aby „bránil západní civilizaci před komunismem“.¹

Rozdíly mezi Ruskem a Západem se ještě prohloubily po říjnu 1917 prvními kroky sovětské vlády, která publikovala velkou sérii tajných dokumentů k zahraničněpolitickým cílům ruských (stále ještě) spojenců a k vyjednáváním o ukončení války, ale prohloubily se také kvůli sovětské podpoře Západem různě interpretovanému komunismu, který byl vždy nepřátelský k liberálním demokraciím. Teprve přijetí Nové ekonomické politiky (NEP) vyvolalo jisté naděje, že dojde k modifikaci sovětského režimu, avšak ten se již od přelomu 20. a 30. let opět transformoval a zvýraznil svoje odlišnosti od klasických demokracií ve všech sférách. Nicméně se SSSR podporou urychlené modernizace, probíhající v této době, a výstavbou velké (i když jak ukázaly první měsíce Velké vlastenecké války nevyzrálé a celkově slabé) armády dostal na mezinárodněpolitické výsluní, přestože si sám udržoval od vývoje na mezinárodní scéně jistý odstup.

Při nástinu sovětské zahraniční politiky v tomto období jsme věnovali ze zřejmých důvodů zvýšenou pozornost zvláště československo-sovětským vztahům za druhé světové války a současně vztahům mezi Moskvou a polskou londýnskou emigrační vládou, a to mj. proto, že polská otázka se již koncem války stala zdrojem rozporů mezi velmocemi a posléze první fáze studené války.

Při zpracování tématu jsme položili zvýšený důraz především na využití dostupných edic dokumentů a materiálů. V prvé řadě se jednalo o edici „Dokumenty vněšněj politiky SSSR“, zvláště ty její díly, které „pokrývají“ kritické období let 1939–1941. V roce 2010 sice vyšel ještě XXV. svazek edice zahrnující rok 1942, obje-

vil se však v malém nákladu 500 kusů, takže je zcela nedostupný. Má ovšem obsahovat téměř 500 dokumentů dosud většinou nikdy nepublikovaných.

Celá řada edic dokumentů je zaměřena na konkrétně tematicky a časově vymezené problémové okruhy, zvláště pochopitelně za druhé světové války, na vznik protifašistické koalice a její fungování. Ty jsou sice důležité, avšak použitelné především při speciálním výzkumu dějin diplomacie období druhé světové války. Jedná se o sovětskou třídílnou edici, která byla vydána těsně po skončení války, dále příslušné díly americké edice „Foreign Relations of the United States“, z nichž některé jsou věnovány výhradně spojeneckým konferencím za války. Hlavní dokumenty a záznamy k druhé světové válce, včetně konferencí mocností protifašistické koalice, obsahuje cenná dvoudílná Šnejdárkova práce *Druhá světová válka v dokumentech a fotografiích*.²

Spojeneckou diplomacii doplňuje několik edic dokumentů z korespondence vrcholných státníků protifašistické koalice³ a dále dokumenty k vzájemným dvojstranným vztahům velmocí. Ze sovětské strany se jedná o řadu „Sovetsko-amerikanskije otnošenija vo vremja Velikoj Otečestvennoj vojny 1941–1945“ a obdobnou „Sovetsko-anglijskije otnošenija vo vremja Velikoj Otečestvennoj vojny 1941–1945“ a příslušné díly edice FRUS.⁴ Samotný vznik koalice ze sovětské strany, resp. výměnu depeší a Stalinových instrukcí Molotovovi v letech 1941–1942 ukazuje na dokumentech zvláště Oleg Ržeševskij.⁵ Všechny výše uvedené materiály jsou sice klíčové pro analýzu vzniku protifašistické koalice a aktivit jejích tří hlavních států, avšak pro přehlednou práci mají jen omezený význam, a proto řada z nich zůstala nevyužita. Doplnuje je Churchillovo dílo *The Second World War* (Druhá světová válka), i když se jedná fakticky o paměti. Obsahuje však autorovy pohledy na koalici, byť nepochybně ovlivněné také dobou, kdy dílo psal, a především množství dokumentů, poselství, telegramů apod. K nim se řadí paměti mj. Averella Harrimana, Sumnera Wellse aj.⁶

Pro československo-sovětské vztahy jsou podstatné dvě velké edice. Starší „Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů“⁷ sice obsahuje množství dobového balastu,

avšak současně přináší texty všech důležitějších dohod a dalších dokumenty. Pro válečné období má zásadní význam edice „Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních“,⁸ jejíž dva díly obsahují velké množství dokumentů k celé šíři problematiky československo-sovětských vztahů za druhé světové války. Pro sovětsko-polské vztahy je zásadní edice dokumentů „Sprawa polska w czasie drugiej wojny swiatowej na arenie miedzynarodowej“.⁹

Vlastní literatury k sovětské zahraniční politice je nepřehledné množství, od dobové po současnou, a především zaměřenou na jednotlivá období, problémy a vztahy Moskvy vůči jednotlivým zemím či teritoriím, takže jen její základní přehled by vyžadoval speciální výzkum, řadu speciálních studií a knih. Její malý a zdaleka ne úplný přehled podává bibliografie v závěru této práce.¹⁰ Zmíňme jen knihy Leonida Nežinského a Valerije A. Šiškina,¹¹ přičemž první z uvedených autorů poněkud více zdůrazňuje roli stranických orgánů při formulování zahraniční politiky a také při řízení Kominterny, některých komunistických stran a jejich financování. Pro období 30. let jsou stále nosnými práce Jonathana Haslama, byť větší část z nich napsal již v 80. letech, tedy dávno před tzv. archivní revolucí, před otevřením ruských archivů, která se však dotkla v daleko větší míře jiných sfér než zahraniční politiky SSSR.¹²

Práce je chronologicky rozdělena podle relativně dobře definovaných mezníků. Úvod obsahuje stručný nástin pramenů a literatury, pokus vymezit ideologické a mocenské základy sovětské zahraniční politiky a rozdělení práce do kapitol. Druhá kapitola pokrývá časové období od Říjnové revoluce po tzv. válečnou hrozbu, kdy se patrně i bolševickému vedení zdálo, že Sovětskému svazu hrozí nepřátelská intervence. I když k ní nedošlo a ve skutečnosti žádné nebezpečí intervence neexistovalo, stala se „odrazovým můstkem“ pro stalinskou transformaci Sovětského svazu od konce 20. let. Celé období bylo velmi složité a začalo snahou nové bolševické vlády vystoupit za jakoukoliv cenu, od tvrdé brestlitevské smlouvy z první světové války, po výrazné změny, které přineslo přijetí Nové ekonomické politiky (NEPu). Jednalo se svým způsobem o rozdělení vnější politiky sovětské-

ho státu na dvě linie: relativně klasickou zahraniční politiku sovětského státu jako takového a revoluční linii, reprezentovanou – i když nikoliv výlučně – Kominternou.

Následující, třetí kapitola opět pokrývá zhruba desetiletí, roky 1928 až 1939, které bylo ještě podstatně turbulentnější a rizikovější vzhledem k volbám variant další strategie sovětské zahraniční politiky i jejích konkrétních kroků. Odrazilo se to mj. ve dvou zcela zásadních obrazech v jejím zaměření. Klíčovým se jeví rychlý růst německého vypjatého nacionalismu a nástup Adolfa Hitlera k moci v lednu 1933, který vedl k přerušení dosavadní rapallské linie a na francouzský popud k obratu Moskvy ke Společnosti národů a přijetí politiky kolektivní bezpečnosti. Se změnou politiky SSSR korespondovala také kompletní změna v přístupu Kominterny k mezinárodnímu dění. Od VII. kongresu v roce 1935 začala oficiálně prosazovat politiku vytváření širokých lidových front v boji proti fašismu. Obě politiky, jak SSSR jako státu, tak Kominterny, neuspěly a po Mnichovu 1938 je Moskva postupně zavrhlá. Za mnichovské krize zaujala opatrný postoj. Její hlavní snahou bylo nenechat se jednostranně zatáhnout do konfliktu, i když zřetelně dávala najevo ochotu vstoupit do paktu proti Německu.

Mnichov signalizoval neúspěch dosavadní politiky, který ještě podtrhla okupace zbytku Československa 15. března 1939. Vzhledem k tomu, že se následná jednání Moskvy s Velkou Británií a Francií ukázala jako zcela neplodná, Stalin akceptoval německé návrhy na „přestavbu“ východní Evropy, neboť kromě smlouvy Molotov–Ribbentrop o neútočení z 23. srpna 1939 dostal Sovětský svaz tajným protokolem určené zájmové sféry v důležitých oblastech.

Další kapitola je proto věnována sice krátkému, avšak značně kontroverznímu období sovětsko-německé spolupráce v letech 1939–1941. Moskva v této době využila ustanovení tajného protokolu a vynutila si připojení většiny zmíněných území k Sovětskému svazu, v případě Finska si po válce s ním prosadila také důležité teritoriální ústupky. Současně také rozvinula s Německem rozsáhlou obchodní výměnu, byť v politické sféře se jejich vztahy začínaly od konce roku 1940 zhoršovat.

Závěrečné dvě části se zabývají rozšířením druhé světové války i na Sovětský svaz, vznikem protifašistické koalice a jednotlivými fázemi, jimiž procházela, včetně tří rozhodujících setkání na nejvyšší úrovni (Teherán, Jalta, Postupim), ale také problémy, z nichž některé přešly do poválečné doby a staly se základními kameny počátků studené války. Z logických důvodů je zde věnován zvýšený prostor československo-sovětským a polsko-sovětským vztahům, a to také z toho důvodu, že válečné operace přivedly Rudou armádu a s ní rozhodující mocenský vliv Moskvy do střední Evropy.

Současně se zde nabízí jistá možnost ukázat rozdíly v přístupu Moskvy vůči vládě, která byla od samého začátku rozhodnuta s ní spolupracovat a nevyvolávat spory či konflikty, a vládě, jejíž vztahy s SSSR byly zatíženy od počátku navázání vztahů velmi silnými staršími a především zcela nedávnými animozitami, které byly za války ještě dále velmi výrazně posíleny odhalením katyňského masakru a teritoriálními spory Spojenců a polské londýnské emigrační vlády či povstáním ve Varšavě. Moskva řešila ze svého hlediska problém tím, že vytvářela druhé mocenské centrum v Polsku a ničila mocenské pozice polské londýnské emigrační vlády v samém Polsku, i za cenu fyzické likvidace protivníků.

Koncem války, kdy rychle slábl původní jednotící prvek protifašistické koalice a porážka Osy byla již jen otázkou času, se stále více prosazovaly parciální zájmy jednotlivých členů a rozpory mezi nimi začínaly zatěžovat jejich spolupráci a možnosti dohody. V tomto ohledu Stalin tvrdě prosazoval bezpečnostní zájmy Moskvy bezohledným vytvářením pásma spřátelených států okolo jeho západní hranice s výhledem na možné a otevřené přerůstání „přátelství“ a satelizace těchto zemí v jejich plnou podřízenost Moskvě. Patrně také v euforii z vítězství a ještě ve spolupráci se Spojenými státy a Velkou Británií vznesl Stalin další požadavky podobného charakteru vůči Turecku, což o rok později vyvolalo v USA a ve Velké Británii obavy ze sovětského úroku proti Turecku a ve spojení s manévry Moskvy v Íránu opět posílilo trendy vedoucí ke studené válce.

VÝCHODISKA: IDEOLOGIE A REALITA

V říjnu 1917, v době, kdy se bolševická strana¹³ chopila v Rusku moci, měla již k dispozici hlavní teze a zformulovaná ideologická východiska pro hodnocení tehdejších mezinárodních vztahů, hybných sil vývoje a postojů, které by bolševická vláda měla zastávat na mezinárodní scéně. Jejich základem se stala analýza stavu tehdejšího světa zpracovaná Vladimírem I. Leninem v brožuře „Imperialismus jako nejvyšší stadium kapitalismu“ z roku 1916. Lenin v ní se silným využitím rozborů, analýz a kritiky Johna A. Hobsona a řady dalších autorů identifikoval ze svého ekonomizujícího pohledu hlavní rysy světa na počátku a v prvních letech 20. století.¹⁴

Došel k závěru, že:

1) kapitalistický výrobní způsob zvítězil v celosvětovém měřítku a že pozůstatky feudalismu či jiné sociálněekonomické formy již nejsou důležité a určující vývoj světa;

2) došlo ke splynutí finančního a průmyslového kapitálu;

3) vznikla tak mocná finanční oligarchie;

4) vývoj světové ekonomiky závisí nejen na vývozu zboží, ale především na kapitálu;

5) světové monopoly si rozdělily světové trhy;

6) imperialistické státy dokončily rozdělení světa mezi sebe tím, že ovládly méně rozvinuté země a přetvořily je v kolonie či závislé země.¹⁵

V takto rozděleném světě podle Lenina probíhala soutěž a konflikty mezi imperialistickými mocnostmi o zdroje, trhy a investice, neboť již nezbýval žádný volný prostor, kam by expandovaly. Došel proto k závěru, že bude mezi mocnostmi a jejich bloky docházet k vzájemným meziimperialistickým válkám o přerozdělení trhů, zdrojů a kolonií a že tento základní rozpor a války budou oslabovat celý imperialistický systém až k bodu jeho zhroucení.

Dále dovozoval, že z imperialistického systému nejdříve odpadne logicky jeho nejslabší článek, nejslabší stát. V tom Lenin

spatřoval šanci pro Rusko. Z jeho nové teorie o socialistické revoluci, kterou se výrazně odlišil od teorie Marxovy, totiž vyplývalo, že vzhledem k nerovnoměrnému vývoji kapitalismu v jednotlivých zemích socialistická revoluce nevypukne v nejnávýspější zemi, tak jak předpokládal Marx, nýbrž naopak v nejslabších člancích kapitalistické soustavy. Takovým zemím, či dokonce jen jediné z nich se během válek mezi imperialistickými státy podle Leninových představ naskytne možnost přeměnit tyto války v občanské, zaměřené proti vlastním vykořisťovatelům. V jejich průběhu, resp. již na začátku by se na převzetí moci připravená proletářská strana chopila vlády, provedla by socialistickou revoluci a nastolila diktaturu proletariátu.

Vzhledem k tomu, že Lenin provedl v teorii korekturu ohledně podmínek nutných pro vypuknutí socialistické revoluce a že vytvořil i předpoklad, že může vypuknout jen v několika, či dokonce jen v jediné zemi, bylo nutné uvažovat o situaci, kdy na mezinárodním poli budou po nějakou dobu současně existovat státy s různými sociálněpolitickými systémy: socialistické a kapitalistické. Z Leninovy teorie ovšem vyplývalo, že jejich vztahy budou antagonistické, protikladné, a to do té doby než zvítězí socialismus ve světovém měřítku. Lenin tak využil nerovnoměrného vývoje zemí k tomu, aby zdůvodnil socialistické revoluce, aby ho učinil klíčovým faktorem při jejich vzniku a současně aby nastínil základní třídní povahu vztahů mezi socialistickými a kapitalistickými státy. Celkově se jednalo o typicky manicheistické, bipolární vnímání a vidění světa jako kolbiště mezi dobrem (komunismem) a zlem (kapitalismem či imperialismem), doplněné navíc ještě velmi silným spasitelským komplexem.

Když se bolševická strana chopila moci, měl jejich vůdce připravenou ideologicky odůvodněnou základní teorii mezinárodních vztahů, jejíž ideologickou část by bylo možné sumarizovat následovně:

1) Mezinárodní vztahy jsou pokračováním vnitropolitického třídního boje na mezinárodní scéně.

2) Zde vládou mezi dvěma sociálně-ekonomickými systémy (socialismem a kapitalismem) nesmiřitelné rozpory.

3) Imperialismus je svojí podstatou militaristický a agresivně výbojný.

4) Mezi imperialistickými státy a jejich koalicemi stále pokračuje boj o přerozdělení moci, což vede k tomu, že síly, které rozdělují tato centra, jsou silnější než ty, které je sjednocují.

5) Spory a konflikty mezi imperialistickými státy jsou stále, i když mají různou podobu a jsou stejně nevyhnutelné jako válka mezi socialismem a kapitalismem, neboť imperialistické státy se budou pokoušet „ventilovat“ napětí mezi sebou navzájem na úkor sovětského Ruska či posléze Sovětského svazu a budou se ho pokoušet zničit.

6) V dlouhodobém výhledu bez přesnějšího časového určení se však poměr sil mezi socialismem a kapitalismem nakloní ve prospěch socialismu. Takový vývoj byl podle Lenina historicky predeterminován a dán nejen vyostřováním meziimperialistických rozporů, ale také kvalitativně vyšší úrovní socialistického výrobního způsobu, sílícím národněosvobozeneckým hnutím v koloniích a závislých zemích a skutečností, že socialistické revoluce budou vítězit v dalších zemích.

Z takto definovaných základních ideologických premis vyplývalo nejen množství možných interpretací takovýchto postulátů, ale také principy, kterými se řídila, či spíše teoreticky měla řídit sovětská zahraniční politika, a tudíž sovětské přístupy a postoje na mezinárodní scéně. Uvedené principy by bylo možné definovat následovně:

1) Vzhledem k tomu, že imperialistické státy se řídí teorií mezinárodních vztahů imperialismu a operují v třídně rozděleném světě s jeho meziimperialistickými rozpory, či dokonce válkami, sovětská zahraniční politika by měla být vedena v podstatě nejen klasickou diplomacií po mezistátní linii. Současně by sovětské Rusko a pak i Sovětský svaz měly přispívat k prohloubení „vnitřních protikladů“ v jednotlivých imperialistických státech a těžit z nich maximum. Proto Moskva založila Kominternu (1919), podporovala, resp. iniciovala štěpení sociálnědemokratických stran a stimulovala vznik komunistických stran, které

podporovala. Současně podporovala nejrůznější mírová hnutí a organizace, ale také přímo konkrétní akce (stávky aj.) v kapitalistických zemích.

Sovětské Rusko a od roku 1922 Sovětský svaz tudíž sledovaly současně dvě naprosto nesourodé a vzájemně se vylučující linie: princip mírového soužití států s různým sociálněpolitickým zřízením, který se v praktické rovině promítal do snahy o zajištění co nejvhodnějších podmínek pro SSSR a jeho zájmy, a princip proletářského, později od 70. let 20. století socialistického internacionalismu, jehož projevem byla snaha o podporu zprvu socialistické revoluce, po druhé světové válce národněosvobozeneckého boje koloniálních zemí, zvláště těch, které projevovaly levicové či zdánlivě levicové postoje či se přímo vydaly tzv. cestou nekapitalistického vývoje, až po podporu množství organizací a spolků, jejichž aktivity i jen samotná existence Moskvě vyhovovaly.

Z takto duálně pojaté vnější politiky, resp. chování na mezinárodní scéně a vůči jednotlivým zemím však pro Moskvu vyplývaly současně značně nepříjemné důsledky. Její podpora subverzivní linie, která měla zevnitř oslabovat kapitalistické státy, ovšem podkopávala důvěru jejich vládnoucích kruhů vůči Moskvě a její oficiální zahraniční politice. V některých kritických situacích s ní proto odmítaly spolupracovat, i když v některých případech to od nich byla spíše jen výmluva. Navíc po jistých konkrétních projevech této linie (např. sovětská podpora generální stávky ve Velké Británii v roce 1926) od vládnoucích kruhů západních států následovaly odvetné kroky, vedoucí až k přerušení či zmrazení diplomatických vztahů. V každém případě sovětská zahraniční politika, její návrhy a postoje na mezinárodní scéně působily nedůvěryhodně, což platilo především pro meziválečné období.

Během druhé světové války a po ní se Moskva již zdaleka tolik neuchylovala k akcím zaměřeným přímo na oslabení demokratických států a jejich vlád, nýbrž zvláště od poloviny 50. let volila nepřímou strategii, kdy se podporou národněosvobozeneckých hnutí a nově vznikajících rozvojových zemí třetího světa pokoušela získat ve strategicky významných oblastech světa spojence,

ovlivňovat jejich vývoj a nepřímo tak oslabovat demokratické státy. Neméně důležité bylo vojensko-strategické hledisko, získávání vojenských a zpravodajských základů v jiných částech světa a šíření projekce síly v globálním měřítku.

2) Koncepce nesmiřitelných rozporů mezi socialismem a kapitalismem vylučovala, aby bylo tzv. mírové soužití států s různými sociálně politickými systémy konečným cílem sovětské politiky. Stalo se zprvu pouze taktickým nástrojem, neboť spolupráce se Západem mohla být jen omezená a dočasná. Rozšíření jaderných zbraní po druhé světové válce, které by v případě konfliktu ohrozily samotnou existenci nejen lidstva, ale Země jako takové, si však vynutilo modifikaci přístupu k mírovému soužití. Ze vztahu mezi socialistickými a kapitalistickými státy fakticky byla vyloučena jaderná válka, resp. vlastnictví kvant jaderných zbraní po několika zkušenostech donutilo jaderné mocnosti k velmi opatrnému postupu na mezinárodním poli, ve vzájemných vztazích a krizových situacích. Jejich soupeření se přesunulo zvláště do třetího světa, kde proti sobě vedly i nepřímé války (Korea, Indočína, Střední východ), a do sféry ekonomiky, propagandy a ideologie.

3) Sovětské vedení stále očekávalo, že nepřátelské imperialistické mocnosti využijí hospodářské slabosti Sovětského svazu a později zemí sovětského bloku k ekonomickému nátlaku. Z toho pak vyplývalo, že v ekonomickém ohledu musely být Sovětský svaz a jeho blok soběstačnými, a že proto musejí sledovat autarkní hospodářskou politiku bez ohledu na náklady.

4) Po vzniku sovětského bloku koncem 40. let zaujala výrazné místo v sovětské zahraniční politice „obrana“ těchto režimů před nebezpečím kontrarevoluce a obnovy kapitalismu v nich. Po intervenci Moskvy v Československu v srpnu 1968 byla tato linie formalizována přijetím tzv. Brežněvovy doktríny, která vycházela z tvrzení, že absolutní prioritou socialistických zemí je obrana socialismu v těch z nich, kde by byl ohrožen.

Podle teorie měly být hybnými silami vývoje socialistické výrobní síly, v realitě se však kvůli stálému hospodářskému zastávání Sovětského svazu za Západem v sovětské zahraniční

politice stále více prosazovaly vojenské a geopolitické faktory nad ekonomickými či politickými. Sovětští předáci se stále více přidržovali v podstatě jednoduchých variant reálné politiky, bez většího ohledu na ideologické floskule, které v lepším případě soužily jen k odůvodnění jejich kroků a akcí. Právě zde se projevovala dichotomie mezi ideologickou a realistickou, či dokonce imperiální stránkou sovětské zahraniční politiky. Využívání realpolitik ovšem sovětské vedení až do Gorbačova nepřiznávalo a popíralo ho. Tyto prvky mocenské stránky sovětské zahraniční politiky je však možné bez větších problémů identifikovat z konkrétních postupů sovětské zahraniční politiky i případech projevů jejich představitelů.

1) Moc, vliv a prestiž každé země v mezinárodních vztazích závisí na rozloze a počtu obyvatel daného státu, na jeho přírodních zdrojích, průmyslové a zemědělské produkci, ale také na přístupu a možnostech využití takových zdrojů mimo vlastní území. Expanze a kontrola nových území by posílila vliv a prestiž Sovětského svazu.

2) Nejdůležitějším faktorem, který rozhoduje o postavení států na mezinárodní scéně a v mezinárodních vztazích, je jeho vojenská síla.

3) Vnější nátlak, jehož nejlepším nástrojem je vojenská síla, může ovlivnit vnitřní politiku a poměry jiných států a jejich zahraniční politiku.

4) Moskva vždy kladla velký význam na tzv. poměr sil mezi socialismem a kapitalismem, který odvozovala od svého vlivu ve světě. Z vojenského hlediska, ale také z hlediska zahraniční politiky z toho pro sovětské vedení vyplývalo, že sovětská armáda posléze doplněná vojsky spojeneckých států sovětského bloku musí být nejméně stejně silná jako kombinovaná síla potenciálních nepřátel, a pokud možno ještě větší. V tomto směru ostatně navazovala na staré ruské vojenské tradice.

5) Vzhledem k třídně rozdělenému světu není možné spoléhat se na záruky kapitalistických států. Bezpečnost Sovětského svazu, sovětského bloku a jeho dalších spojenců musí být proto zajišťována jednostranně. V procesu zajišťování bezpečnosti jsou

sice důležité politické nástroje, smlouvy s kapitalistickými státy, avšak rozhodující váhu má vojenská síla Sovětského svazu.

6) Buržoazní pojetí občanských práv, demokracie, pluralismu, volného toku informací a myšlenek stejně jako na druhé straně nacionalismus jsou neslučitelné se socialistickou demokracií, která by měla být na vyšší úrovni a využívána jen k rozvracení socialistického zřízení. Proto proti nim musí být stále veden rozhodný ideologický boj. Pokud by byl socialismus v některé zemi ohrožen, musí jí být poskytnuta pomoc případně i vojenským zásahem. O něm, vzhledem ke své váze v rámci sovětského bloku, v poslední instanci rozhodovalo sovětské vedení.

Při praktické realizaci sovětské zahraniční politiky se navzájem prolínaly její ideologické aspekty s mocenskými a je často velmi obtížné, až nemožné odhadnout, která stránka v konkrétním případě převládla. Na přístupu bolševiků k zahraničněpolitické agendě je patrné, že byli realisté, i když si vytyčili utopický cíl. Od samého začátku byla realizace a směry sovětské zahraniční politiky striktně kontrolovány centrem, zpočátku zvláště Leninem, posléze nejvyššími funkcionáři strany, ale vždy (snad kromě let plné stalinské diktatury) konsenzem členů politbyra. Jen ti, a to ještě v limitované míře, měli přístup k informacím z ciziny i o stavu Sovětského svazu, zvláště o vojenských a strategických záležitostech.

Po období revolučního nadšení již v září 1924 položil Josif V. Stalin důraz na vzájemné propojení ideologie a mocenských přístupů k zahraniční politice a v podstatě aplikoval svoji a Bucharinovu teorii výstavby socialismu v jedné zemi i na zahraniční politiku. Zdůraznil tehdy, že sovětská moc v Rusku je jedinou, která zničila vlastní imperialismus, že Sovětský svaz je jedinou zemí, která bojuje proti nové válce, hájí nezávislost a svobodu koloniálních zemí, a proto „utiskované masy v něm vidí spojení v osvobození od imperialismu“.¹⁶

Počátkem srpna (1. 8.) 1927 pak Stalin dále podtrhl, že to, co vytyčuje předěl mezi revolucionáři, internacionalisty a ostatními, je jejich postoj k bezpodmínečné a bezvýhradné obraně Sovětského svazu. „Revolucionář“ je podle něho „ten, kdo bez

výhrad, bezpodmínečně [...] je připraven hájit SSSR [...]. Internacionalista je ten, kdo bez výhrad, kolísání, bezpodmínečně je připraven hájit SSSR, protože SSSR je základnou světového revolučního hnutí a protože nelze hájit a rozvíjet toto revoluční hnutí, aniž se brání SSSR.“¹⁷

Stalin tak již tehdy nastínil základní názor Moskvy, totiž že Sovětský svaz je základem a oporou světového revolučního hnutí, a proto ho musí každý revolucionář bránit. Z takového přístupu zaměřeného spíše na obranu než na šíření světové revoluce nepřímo vyplývalo, že sovětská pomoc revolučním hnutím, resp. komunistickým stranám jistě bude pokračovat, avšak jen do té míry, aby byly zajištěny bezpečnostní potřeby Moskvy, a pokud možno nebyly ohroženy její zájmy. Stalin navíc vyžadoval absolutní podřízenost revolucionářů politice bolševické strany.

Sovětská zahraniční politika tedy vycházela z ideologických premis, ale ve svých konkrétních přístupech musela čerpat z celé řady vzájemně propojených vnějších i vnitřních faktorů, počínaje obrovskou geografickou rozlohou, která jí dávala základní evropskou i asijskou dimenzi, přes geopolitické a historické vazby či sociální, ekonomické, politické a vojenské podmínky, které determinovaly projekci sovětské zahraniční politiky ve světě. Co se týče tzv. světové revoluce, Stalin sám se měl prý již v lednu 1940 vyjádřit v tom smyslu, že sovětová revoluce je jako jednorázový akt nesmysl, neboť se uskutečňuje v různých zemích v různé době.¹⁸ Ostatně ani v předchozích letech na rozdíl od Lenina s ideou světové revoluce neoperoval. Vzhledem k tomu, že položil absolutní prioritu na obranu Sovětského svazu, se zdá, že Stalin poněkud zatlačil do pozadí myšlenku světových revolucí ve prospěch obrany, což neznamenal, že by nebyl připraven využít příležitostí k „posílení“ SSSR jeho teritoriální expanzí.